

ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Макроекономіка. Підручник

**Андрій Гриценко,
Василина Подлесна**

Тема 26. ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ: ОБ'ЄКТИВНИЙ ХАРАКТЕР І ТЕОРІЇ

- 26.1. Об'єктивний характер економічних циклів**
- 26.2. Схеми суспільного відтворення**
- 26.3. Теорії короткострокових і середньострокових економічних циклів**
- 26.4. Теорії довгострокових циклів**

Література

1. Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. В.Д.Базилевича. – К. : Знання Прес, 2004.
2. Щетинін А.І. Політична економія : підручник. – К. : Центр учбової літератури, 2011.
3. Гринин Л.Е., Малков С.Ю., Коротяев А.В. Математическая модель среднесрочного экономического цикла // Прогноз и моделирование кризисов и мировой динамики. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – С. 287– 299.
4. Маркс К. Капитал. – Т. 3: Критика политической экономии. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1949.
5. История экономических учений : учеб. пособие / под ред. В.Автономова, О.Ананьина, Н.Макашевой. – М. : ИНФРА-М, 2002.
6. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения // Избранные труды. – М. : Экономика, 2002.
7. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег // Избранное. – М. : ЭКСМО, 2007.

26.1. Об'єктивний характер циклічності економіки

Розвиток економіки являє собою складний процес, у якому існує безліч складових, кожна з яких здійснює певні коливальні рухи, що зливаються в загальну циклічну економічну динаміку. Багато процесів у природі,

Гриценко Андрій Андрійович (agrytsenko@ief.org.ua), д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України; заступник директора ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

Подлесна Василина Георгіївна (podlesnw@mail.ru), канд. екон. наук, доц.; старший науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

що впливають на економіку, мають циклічний характер. Але всередині економіки є свої чинники, що зумовлюють циклічність економічних процесів. Найбільш узагальненим результатом економічного розвитку є динаміка валового внутрішнього продукту. Вона свідчить про періодичність зміни підвищувальної та знижувальної кон'юнктури (рис. 1).

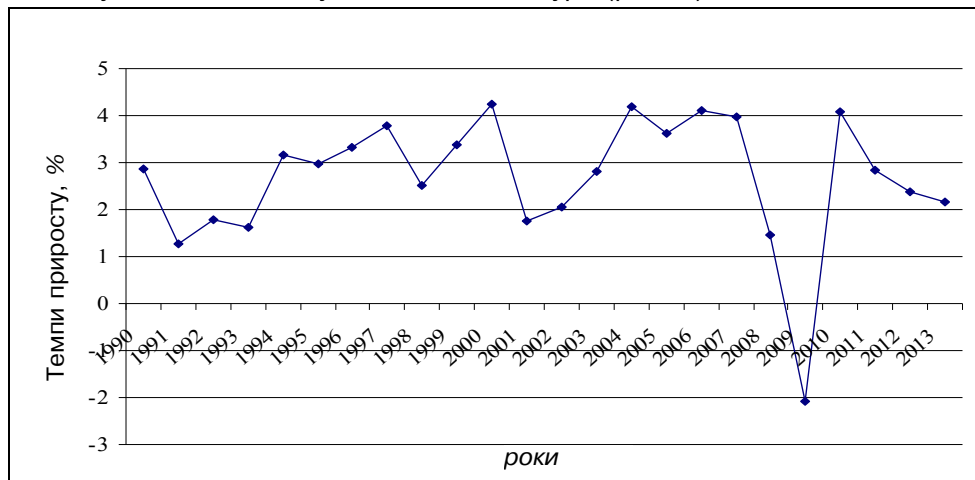

Рисунок 1. Динаміка світового ВВП

Побудовано на підставі даних: World Development Indicators // <http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators#>.

У доіндустріальних суспільствах циклічність не була яскраво вираженою і внутрішньо властивою економічному розвитку. Кризи виникали як результат дії природних або політичних чинників і не мали чіткої періодичності. В індустріальному суспільстві вони стають закономірним явищем, яке породжується внутрішніми суперечностями капіталізму і має у своїй матеріальній основі періодичну зміну основного капіталу. У постіндустріальному суспільстві, де розвиваються процеси фінансизації економіки, а масштаби вартості, що функціонує у фінансовому секторі, значно перевищують масштаби вартості, що створюється в реальній економіці, ритм і логіка розвитку економічних циклів суттєво модифікуються.

Люди завжди намагалися пізнати закономірності економічного циклу, оскільки це є надзвичайно важливим для практики господарювання. У цьому пізнавальному процесі виникла ціла низка теорій, що пояснюють як середньострокові, так і довгострокові економічні коливання. Проте цикли – лише форма суспільного відтворення, в якому мають зберігатися об'єктивно необхідні пропорції. З'ясування цих пропорцій є передумовою розуміння криз і циклічного розвитку економіки.

26.2. Схеми суспільного відтворення

Перша теоретична модель суспільного відтворення була запропонована у другій половині XVIII століття Франсуа Кене, який виклав її у праці "Економічна таблиця". Автор показав розподіл річного продукту між трьома класами суспільства: землевласниками, сільськими виробниками (ферме-

рами) і міським виробниками (ремісниками, промисловцями, торговцями) (рис. 2). Джерелом суспільного багатства у фізіократів, до яких належав Ф.Кене, виступає "чистий продукт", що створюється в сільському господарстві. Працюю городян дослідник вважав непродуктивною, а самих їх – безплідним класом. У першій теоретичній моделі суспільного відтворення, яка відповідала рівню розвитку технологій і суспільних відносин другої половини XVIII століття, Кене передбачав, що частина суспільного продукту має йти на відновлення "первісних" і "річних авансів". В "Економічній таблиці" подано кругообіг річного продукту сільського господарства, що складає 5 млрд ліврів і розпадається на три частини: 2 млрд – "чистий продукт", 1 млрд – частина продукту, яку спрямовують на відшкодування витрачених за рік "первісних авансів", 2 млрд – дохід фермерів, що відшкодовує "річні аванси". Міські ремісники і промисловці виробляють 2 млрд ліврів, яких вистачає на закупівлю життєвих засобів і сировини.

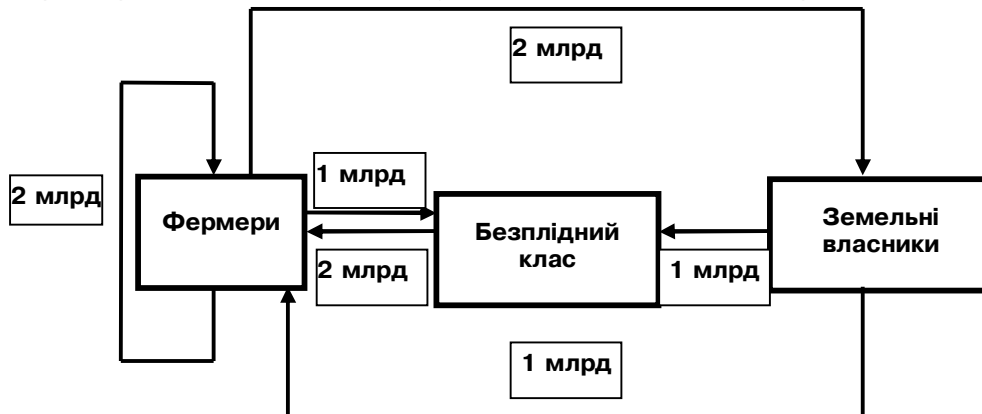

Рисунок 2. Кругообіг річного продукту і доходів в "Економічній таблиці" Ф.Кене

Кругообіг річного продукту в "Економічній таблиці" Ф.Кене відбувається таким чином.

1. Отриманий у результаті продажу свого продукту дохід (2 млрд ліврів) фермери віддають власникам землі як ренту.

2. За отримані гроші землевласники купують продовольство у фермерів (1 млрд ліврів) і товари у ремісників і промисловців (1 млрд ліврів).

3. Представники безплідного класу за виручені від продажу фермерам товарів гроші купують у них продовольства на суму 1 млрд ліврів.

4. Фермери купують у міських ремісників і промисловців устаткування для заміни зношеного на суму 1 млрд ліврів, який повертається їм у вигляді плати за сировину, необхідну городянам для виробництва.

Тобто на початок нового сільськогосподарського року у фермерів є обіговий капітал, а також 3 млрд ліврів для сплати земельної ренти і відшкодування основного капіталу, а безплідний клас має у своєму розпорядженні необхідні життєві засоби і сировину для виробництва.

Сформульована Ф.Кене теоретична модель стала однією з відправних точок розроблення К.Марксом схем відтворення і містила передумови визнання необхідності збереження певних народногосподарських пропор-

цій для безперебійного процесу виробництва і реалізації. Ця ідея отримала розвиток у працях В.Леніна, М.Туган-Барановського, Дж.М.Кейнса.

Для розуміння цих процесів потрібно, перш за все, зрозуміти відмінності між простим і розширеним відтворенням. У "Капіталі" К.Маркса подано моделі простого і розширеного суспільного відтворення – схеми відтворення, які охоплюють сферу матеріального виробництва і побудовані виходячи з низки передумов:

- ринкові ціни відповідають вартостям;
- економіка репрезентована двома підрозділами: виробництво засобів виробництва (I підрозділ) і виробництво предметів споживання (II підрозділ);
- річні витрати постійного і змінного капіталу збігаються за величиною з їх запасом станом на початок відповідного періоду;
- відсутні зовнішньоекономічні відносини;
- суспільство складається з двох соціальних класів (наймані працівники і капіталісти), при цьому наймані працівники повністю використовують свій дохід на споживання.

Вартість суспільного продукту є сумою вартості продуктів I і II підрозділів.

Вартість товару, за Марксом, подано формулою: $W = C + V + m$, де C – постійний капітал, що дорівнює затратам засобів виробництва (стара вартість); V – змінний капітал, використовуваний на купівлю робочої сили, m – додаткова вартість, яку привласнює капіталіст-власник засобів виробництва, при цьому $V + m$ – новостворена вартість.

Від того, як буде використано привласнювану капіталістами додаткову вартість, залежить характер відтворення – просте чи розширене. Схема простого відтворення – абстрактна модель повторюваного кругообігу суспільного продукту в незмінному масштабі, тобто вся додаткова вартість спрямовується на особисте споживання капіталістів-власників засобів виробництва. Схема розширеного відтворення моделює періодично поновлюваний кругообіг суспільного продукту за умови, що частину додаткової вартості буде інвестовано в розширення суспільного виробництва і накопичення капіталу.

Характеризуючи просте відтворення, К.Маркс наводить такий приклад.

У I підрозділі суспільного виробництва авансовано капіталу в засоби виробництва (постійний капітал) 5000 одиниць, органічна будова капіталу, тобто відношення постійного капіталу до змінного (за умови, що воно відбиває технічну будову капіталу) складає 4:1. У змінний капітал авансовано 1000 одиниць. Норма додаткової вартості, тобто відношення додаткової вартості до вартості змінного капіталу ($m' = m/V \cdot 100\%$) дорівнює 100%, тобто додаткової вартості буде створено на 1000 одиниць. Вартість, створену в I підрозділі, можна подати так:

$$I \text{ підрозділ: } 4000 C + 1000 V + 1000 m = 6000.$$

У II підрозділі авансовано 2500 одиниць капіталу. За органічної будови капіталу 4:1 і норми додаткової вартості 100%: постійний капітал – 2000, змінний – 500. Додаткова вартість складе 500 одиниць.

II підрозділ: $2000 C + 500 V + 500 m = 3000$.

Отже, весь сукупний суспільний продукт дорівнює 9000 одиниць:

I підрозділ: $4000 C + 1000 V + 1000 m = 6000$;

II підрозділ: $2000 C + 500 V + 500 m = 3000$.

Просте відтворення передбачає використання додаткової вартості на особисте споживання капіталістів-власників виробництва. Реалізація виробленого за рік суспільного продукту здійснюється таким чином. Затрати постійного капіталу розміром 4000 одиниць відшкодовуються всередині I підрозділу шляхом обміну між капіталістами для відновлення спожитих засобів виробництва. Нереалізованою залишається продукція I підрозділу (засоби виробництва) розміром 2000 одиниць. У II підрозділі за допомоги актів купівлі-продажу відбудеться обмін додаткової вартості, привласненої капіталістами розміром 500 одиниць, на вироблювану всередині цього підрозділу продукцію. Так само буде реалізовано частину сукупного суспільного продукту, відповідну змінному капіталу (заробітній платі), – 500 одиниць. 2000 одиниць вартості нереалізованої продукції II підрозділу буде обмінено на продукцію I підрозділу, тобто засоби виробництва, що дозволить задовольнити потреби найманих працівників і капіталістів I підрозділу, які витратять заробітну плату (1000 одиниць) і прибуток (1000 одиниць) на предмети споживання.

Отже, здійснюється реалізація всього виробленого за рік суспільного продукту. Наступного року масштаби сукупного суспільного продукту не зміняться, оскільки всю додаткову вартість було витрачено на споживчі витрати капіталістів, а авансування у збільшення капіталу не відбулося. Якщо норма додаткової вартості не зміниться, то суспільне відтворення буде подано тією самою схемою:

I підрозділ: $4000 C + 1000 V + 1000 m = 6000$;

II підрозділ: $2000 C + 500 V + 500 m = 3000$.

Реалізація сукупного суспільного продукту є можливою за дотримання таких пропорцій:

$$1) I (C + V + m) = I C + II C;$$

$$2) II (C + V + m) = I (V + M) + II (V + M);$$

$$3) I (V + M) = II C.$$

Розширеним суспільне відтворення є в тому разі, якщо у процесі його здійснення постійно зростають масштаби виробленого в суспільстві продукту в результаті накопичення суспільного капіталу.

Необхідною умовою розширеного суспільного відтворення є перевищення обсягів виробництва I підрозділу обсягів спожитого постійного капіталу в обох підрозділах:

$$I (C + V + m) > I C + II C.$$

Вихідна схема розширеного відтворення є такою:

I підрозділ: $4000 C + 1000 V + 1000 m = 6000$;

II підрозділ: $1500 C + 750 V + 750 m = 3000$.

У цій схемі джерелом розширеного відтворення є капіталізація прибутку власників капіталу, тобто частину прибутку власник капіталу використовує на особисте споживання, а частину спрямовує на розвиток виробництва. Приміром, капіталісти I підрозділу використовують для особистого

споживання 1/2 прибутку, а 1/2 накопичують. За органічної будови капіталу 4:1 із накопичених 500 одиниць прибутку 400 буде спрямовано на придбання засобів виробництва і 100 – на купівлю додаткової робочої сили. Таким чином, із сукупного продукту I підрозділу необхідно використати 4000 одиниць на відновлення постійного капіталу в цьому самому підрозділі, 1500 – на відновлення постійного капіталу у II підрозділі й 400 – на накопичення постійного капіталу в I підрозділі. З 6000 одиниць засобів виробництва, вироблених у I підрозділі, не задіяними лишаються 100. Саме ці 100 одиниць створюють можливість накопичення у II підрозділі, де виробляють тільки предмети споживання.

Органічна будова у II підрозділі складає 2:1, тому за накопичення постійного капіталу розміром 100 одиниць потрібно залучити робочої сили на 50 одиниць: із 750 одиниць прибутку 600 капіталісти використовують на особисте споживання і 150 – на накопичення.

На кінець першого року суспільного відтворення весь вироблений продукт можна подати так:

$$I \text{ підрозділ: } 4000 C + 400 \Delta C + 1000 V + 100 \Delta V + 500 m = 6000;$$

$$II \text{ підрозділ: } 1500 C + 100 \Delta C + 750 V + 50 \Delta V + 600 m = 3000.$$

Реалізація всього виробленого суспільного продукту наприкінці першого року відбуватиметься таким чином.

1. У I підрозділі в результаті взаємного обміну між капіталістами продукцією цього самого підрозділу буде компенсовано затрати постійного капіталу розміром 4000 одиниць, також буде задоволено потребу в розширенні постійного капіталу розміром 400 одиниць. Отже, з сукупного суспільного продукту I підрозділу залишаться не використаними 1600 одиниць засобів виробництва.

2. У II підрозділі капіталісти і наймані працівники шляхом актів купівлі-продажу отримують предметів споживання на 1400 одиниць: 750 + 55 + 600, де 750 і 50 – заробітна плата, 600 – прибуток.

3. Нереалізовані 1600 одиниць сукупного суспільного продукту II підрозділу використовують для обміну на 1500 одиниць, необхідних для відшкодування постійного капіталу, і 100 одиниць, необхідних для збільшення постійного капіталу.

У результаті реалізації сукупного суспільного продукту на початок другого року в суспільстві функціонуватиме більший, ніж раніше, капітал. Постійний капітал: $4400 + 1600 = 6000$ одиниць, змінний капітал: $1100 + 800 = 1900$ одиниць. За незмінної норми вартості, що дорівнює 100%, на другий рік суспільне виробництво можна подати такою схемою:

$$I \text{ підрозділ: } 4400 C + 1100 V + 1100 m = 6600;$$

$$II \text{ підрозділ: } 1600 C + 800 V + 800 m = 3200.$$

Тобто створений працею з залученням 6000 одиниць постійного капіталу і 1900 одиниць змінного капіталу сукупний суспільний продукт збільшився на 800 одиниць, що свідчить про накопичення капіталу і розширене виробництво. Третій рік суспільного виробництва почнеться з іще більшим капіталом.

Якби наведені вище пропорції зберігалися, економіка розвивалася б безкризово. Проте процес реалізації сукупного суспільного продукту в

ринковій економіці відхиляється від описаних вище схем, що виявляється в періодичних кризах перевиробництва. Це пов'язано з процесами накопичення капіталу за зростання його органічної будови (що зумовлене технічним процесом), тенденцією руху норми прибутку, періодичним перенакопиченням капіталу, стисканням інвестиційних процесів і зниженням темпів економічного зростання. Тобто **в самій умові розширеного відтворення – накопиченні капіталу за зростання його органічної будови – кореняться суперечності, що приводять до розвитку ринкової економіки в ритмі короткострокових, середньострокових і великих (довгострокових) циклів економічної кон'юнктури.**

Пояснення у третьому томі "Капіталу" закону тенденції норми прибутку до зниження являє собою розгорнену картину назрівання суперечностей між розширенням капіталістичного виробництва вартості й обмеженими можливостями ринкової економічної системи забезпечувати умови для її зростання. Норма прибутку – це відношення додаткової вартості до суми витрат виробництва:

$$P' = \frac{m}{C + V} \cdot 100\%,$$

де С – затрати постійного капіталу, відповідні затратам засобів виробництва; V – затрати змінного капіталу, відповідні затратам на заробітну плату працівників; m – додаткова вартість, що складає кінцевий прибуток капіталістів.

При цьому обмеження формуються самим процесом розширення виробництва: в ході розвитку суспільної продуктивної сили, що передбачає розширення масштабів залучення до суспільного виробництва й удосконалення засобів виробництва, зростання органічної будови капіталу (C/V) у матеріальній сфері виробництва стає неминучим, що призводить до падіння норми прибутку, перенакопиченню капіталу, а отже, до економічної кризи.

26.3. Теорії короткострокових і середньострокових економічних циклів

Дослідження економічного циклу стало можливим завдяки тому, що в економічній теорії було сформовано розуміння суспільного відтворення як самовідновлюваного процесу.

Об'єктивною передумовою розвитку теорій циклічності стали періодичні економічні кризи, перша з яких відбулася 1825 року в Англії й уперше охопила більшість галузей промисловості. Відтоді впродовж майже 200 років було щонайменше 20 циклічних економічних криз. Гіпотеза, що економічній діяльності внутрішньо властиві кризи, висунута Ж.Сисмонді ще 1819 року. Економічні цикли вчений розглядав як зміну періодів перевиробництва і недоспоживання, що є основою трансформації фаз економічної активності. При цьому ключовою причиною чергування періодів перевиробництва і недоспоживання він вважав зростання нерівності в розподілі багатств. У середині XIX століття циклічні коливання економіки як

об'єктивне явище, що має не тільки економічні, а і глибокі соціальні наслідки, стають однією з центральних проблем економічної думки.

Французький учений К.Жюгляр на початку 1860-х років сформулював концепцію торговельно-промислових (ділових) циклів як повторюваних явищ. Середня тривалість таких циклів – 7–11 років, і пов'язана вона з періодичністю оновлення основного капіталу. Центральним механізмом циклічних коливань Жюгляр вважав коливання цін: їх підвищення веде до підйому і похваллення, а пониження – до кризи і занепаду. Дослідник удався також до позаекономічного пояснення причин економічних циклів і криз.

Економічні кризи Жюгляр тлумачив як прояв захворювання економічної сфери, зумовленого "спекулятивною лихоманкою". Сучасне тлумачення циклів К.Жюглера передбачає наявність чотирьох фаз: 1) фаза похваллення, 2) фаза підйому, або процвітання, в якій виокремлюють підфазу перегріву економіки, або буму, 3) фаза рецесії, поділена на підфазу гострої кризи і спаду, 4) фаза депресії, або застою. **Фаза похваллення** – вихід економіки з застою, коли для цього вже сформовані умови: накопичені необхідні капітали; встановлена рівновага попиту і пропозиції, цін і затрат; здійснене певне переозброєння і переобладнання підприємств; зроблено висновки з попередньої кризи і відбулися відповідні інституційні трансформації.

У **фазі підйому** прискорюється зростання, економіку охоплює загальне похваллення, що зазвичай призводить до підвищення цін. Зростає попит на ресурси, товари, кредит, збільшуються інвестиції, створюються нові підприємства, активізуються спекуляції на біржі. Подальше бурхливе зростання призводить до перегріву економіки. У таких умовах формується дефіцит грошових ресурсів, зростають ціни на кредит, на ресурси, що посилюється біржовими і торговими спекуляціями. Як наслідок зазвичай в економічні процеси втручаються важко прогнозовані для більшості суб'єктів господарювання чинники: банкрутство великої фірми, дефолт іноземної держави, несподіване падіння попиту або цін, додатковий попит на гроші, законодавчі зміни.

Під впливом цих чинників починається гостра економічна криза, за нею – спад у промисловості, банкрутства, закриття або припинення діяльності підприємств, зростання безробіття. Таким чином відбувається перехід економіки до **фазі рецесії**. Наступна фаза економічного циклу – **депресія**, під час якої економічні процеси сповільнюються, зменшуються запаси, значно знижуються ціни (проте з 1960-х років динаміка цін під час економічної депресії не завжди є знижувальною) (рис. 3).

Наприкінці XIX століття було сформовано поняття ділового циклу тривалістю 7–11 років. Ці цикли, які також називають промисловими, були детально досліджені К.Марксом. Пильну увагу К.Маркс звертав на проблему економічних криз. Досліджуючи стан бавовняної промисловості Великобританії, вчений установив систематичне чергування періодів депресії, похваллення, процвітання і кризи впродовж 1815–1863 років. Передумовами порушення відтворювального процесу в "Капіталі" виступають: можливість розриву в часі між продажем і купівлею, яка з'являється

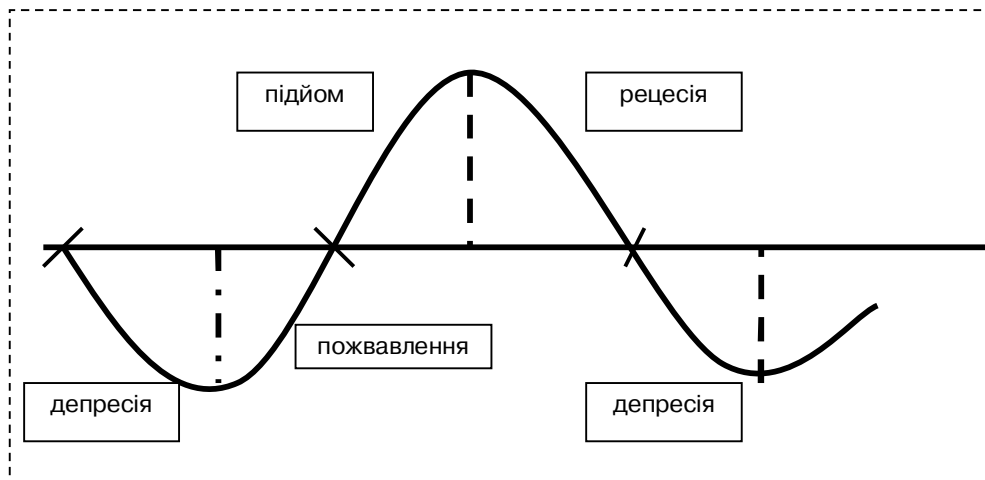

Рисунок 3. Чотирьохфазна модель розвитку економічного циклу

з переходом до товарно-грошових відносин; розвиток кредиту як чинник, що підсилює часовий розрив між актами купівлі та продажу; взаємозалежність обігу індивідуальних капіталів як чинник, що посилює руйнівність можливої кризи. Механізм розгортання економічної кризи, виходячи з теорії К.Маркса, може бути поданий так:

1) у період економічного підйому відбувається накопичення капіталу, зростає попит на робочу силу і постійний капітал, підвищується заробітна плата, що призводить до зниження норми прибутку;

2) зниження норми прибутку, збільшення масштабів перенакопиченого капіталу призводить до кризи перевиробництва, стимули до накопичення капіталу зникають;

3) збільшується кількість безробітних ("резервна армія"), знижується реальна заробітна плата, ціни, знецінюються накопичені капітали;

4) зниження заробітної плати і знецінення капіталу відновлює стимули до накопичення капіталу, насамперед, завдяки відновленню і подальшому підвищенню норми прибутку.

Матеріальною основою економічного циклу в теорії К.Маркса є періодичне оновлення основного капіталу. Під час економічної кризи відбувається вибуття обладнання, а на початку фази економічного підйому формуються умови для його нових одночасних масових закупівель.

У 1920-і роки Дж.Кітчін обґрунтував наявність короткострокових економічних циклів тривалістю приблизно три роки і чотири місяці, пов'язаних із коливаннями запасів золота. Цикли Кітчїна виявляються в коливаннях товарно-матеріальних запасів підприємств. В умовах пожвавлення економічної кон'юнктури підприємства збільшують обсяги виробництва, максимізують завантаження виробничих потужностей, тому впродовж періоду, що охоплює від кількох місяців до двох років, ринок наповнюється продукцією, що поступово стає надмірною.

За таких умов попит і ціни знижуються, вироблені товари скупчуються у вигляді товарно-матеріальних запасів, що слугує підставою для згорання масштабів виробництва. Упродовж кількох місяців після того, як ви-

робничі потужності переведено в режим мінімального завантаження, товарно-матеріальні запаси зменшуються і формуються умови для нового зростання попиту і цін. Слід зазначити, що впродовж циклу Кітчина змінюється завантаження виробничих потужностей, але не здійснюються інвестиції в оновлення основного капіталу.

У революційній для західної економічної думки 1930-х – початку 1940-х років теорії Дж.М.Кейнса центральним елементом механізму розвитку економічного циклу є циклічні зміни граничної ефективності капіталу. Гранична ефективність капіталу, за визначенням Дж.Кейнса, являє собою відношення між очікуваним доходом від застосування додаткової одиниці даного виду капітального майна і ціною виробництва цієї одиниці.

Періодичність зміни знижувальної тенденції в економіці на підвищувальну Кейнс пов'язував із причинами, що зумовлюють відновлення граничної ефективності капіталу, а саме: 1) зі співвідношенням терміну служби капітального майна тривалого користування і нормальних темпів економічного зростання в даний період; 2) з витратами зберігання надмірних запасів.

Оптимістичні оцінки інвесторами майбутньої прибутковості капітальних товарів на стадії буму здатні згладжувати вплив зростаючого надлишку цих товарів, збільшення витрат їх виробництва, зростання норми відсотка. В умовах кризи, коли відбувається різке падіння граничної ефективності капіталу, панічні настрої на ринку підсилюють перевагу ліквідності та зростання норми відсотка, що, своєю чергою, сприяє посиленню падіння обсягу інвестицій. Норма відсотка відіграє важливу роль у теорії Кейнса, проте він ставить під сумнів здатність державних фінансових органів в умовах падіння граничної ефективності капіталу за допомоги зниження норми відсотка забезпечити поживлення господарської діяльності.

Вихід з економічної кризи ускладнюється тим, що після падіння граничної ефективності капіталу збільшується перевага ліквідності. На пізній стадії розвитку кризи зниження норми відсотка сприяє поживленню господарства, але на початковій стадії може відбутися повне падіння граничної ефективності капіталу і ніяке зниження норми відсотка не буде достатнім. Фінансові органи могли б забезпечити перехід від економічної кризи до поживлення в доволі короткий термін за умови, що зниження норми відсотка само по собі було б ефективним заходом.

Проте гранична ефективність капіталу значною мірою залежить від некерованої психології ділового світу. Тобто для виходу з кризи потрібне відновлення довіри, контролювати яку в умовах капіталізму вельми складно. Завдання відновлення довіри Кейнс покладав на інститут держави, при цьому як пріоритетну розглядав бюджетну політику. Прямі державні інвестиції та непрямі інструменти, спрямовані на створення сприятливого інвестиційного клімату, допомагають підвищенню стабільності ринкової системи, відновленню довіри і запускають механізм ефективного платоспроможного попиту.

У період з 1940-х по 1970-ті роки в аналізі циклічності економіки переважали кейнсіанські підходи. З 1970-х починається домінування неокласичної теорії. У поясненні причин економічних коливань неокласичні під-

ходи поділяють на дві групи: 1) ті, що вважають недосконалу інформацію здатною дати поштовх економічним коливанням; 2) ті, що пов'язують економічні коливання з технологічними шоками.

Передумови теорії недосконалої інформації було сформульовано М.Фрідменом і розвинено Р.Лукасом. За Лукасом, ринок кожного окремого товару є подібним до острова і про те, що відбувається за межами локального ринку (острова), його учасники дізнаються з запізненням. Тому вони стикаються з труднощами за ухвалення рішень про збільшення пропозиції. Індивід або фірма, що діють відповідно до раціональних очікувань, розцінюють збільшення ціни на локальному ринку частково як підвищення загального рівня цін, частково як збільшення відносної ціни товару. Тобто навіть якщо економіка зазнає впливу загальноекономічного шоку сукупного попиту, кожен виробник думає, що відносна ціна його товару збільшилася на якусь величину. Це помилка сприйняття: насправді відносні ціни не змінилися, а зріс загальний рівень цін. Проте шок сукупного попиту призводить до збільшення економічними агентами сукупної пропозиції. Функція пропозиції Лукаса описує випуск у будь-який момент з урахуванням циклічної складової:

$$Q = Q_n + b(P - P'),$$

де Q_n – "природний" рівень випуску (відповідний природному рівню безробіття), b – схильність до споживання, P – фактичний рівень цін, P' – очікуваний рівень цін.

У результаті пильнішого аналізу теорія недосконалої інформації, що отримала в 1970-ті роки визнання, піддалася критиці й нині її вважають придатною для пояснення лише незначної частини циклічних проявів економічної динаміки.

Теорія реального бізнес-циклу, яка виникла в 1980-ті роки, набула тривалої популярності. Її автори Е.Прескотт і Ф.Кідланд побудували економічні моделі, які описували реальну економічну динаміку США. Прихильники теорії реального бізнес-циклу відкидають ідею, що джерелом економічних коливань є шоки попиту або політичні шоки, наприклад, зміни грошової пропозиції. З позицій теорії реального бізнес-циклу, саме технічні зміни є джерелом економічних потрясінь.

Ця теорія ґрунтується на припущенні про залежність коливань економіки від стану реального сектора економіки. Зміна реальних умов виробництва діє як імпульси – реальні шоки. Виокремлюють тимчасові та перманентні реальні шоки. Тимчасові шоки зумовлюють тимчасове відхилення реальної сукупної пропозиції від довгострокової траєкторії зростання з подальшим поверненням до неї. Перманентні шоки, за яких вплив на виробництво здійснюється постійно, зумовлюють таке відхилення реальної сукупної пропозиції, за якої повернення до попереднього рівня не можливе, тобто змінюється сам довгостроковий тренд. Перманентний шок сукупної пропозиції – це технологічний прорив, наслідки якого поширюються в усій економіці й означають розширення виробничих можливостей і збільшення доходів. Збільшення доходів сприяє дії ефекту багатства з відповідним зростанням споживання, а також інвестицій. Унаслідок перманентного шо-

ку пропозиції відбувається перехід на новий довгостроковий тренд рівня споживання, інвестицій, виробництва. Графічно цю модель подано на рис. 4.

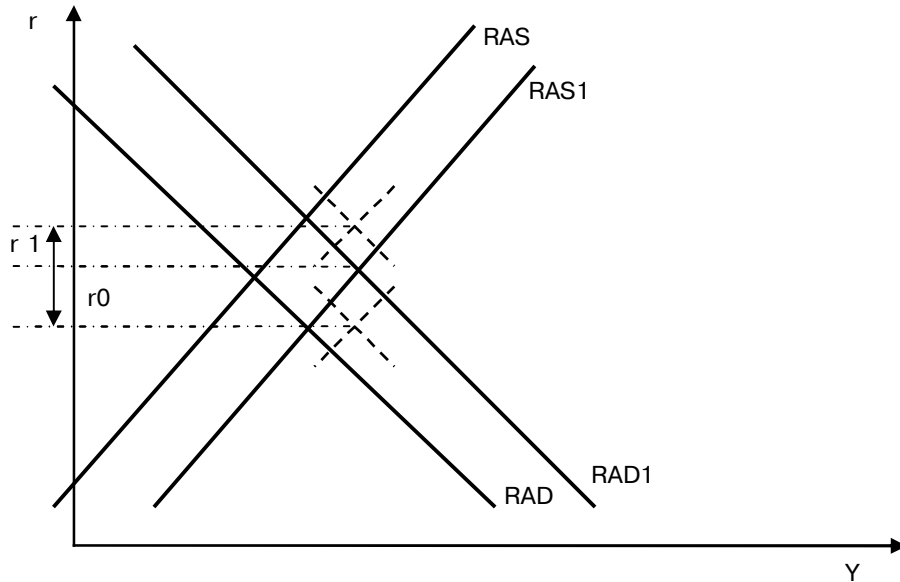

Рисунок 4. Модель реального сукупного попиту – реальної сукупної пропозиції

У цій моделі ставка відсотка є ключовою змінною в поясненні економічної динаміки, що впливає на пропозицію праці та на сукупний випуск (реальна ставка відсотка може залишатися незмінною, зростати або зменшуватися – перетин пунктирних ліній на рис. 4). Модель реального бізнес-циклу передбачає, що шоки продуктивності можуть бути як позитивними (технічний прогрес), так і негативними (технічний регрес). Згідно з цією теорією, саме негативні шоки спричиняють рецесії, що залишається предметом дискусій і піддається справедливому сумніву.

Значний вплив на розвиток неокласичної теорії бізнес-циклів справили монетаристи. Перші монетарні моделі ділового циклу були розроблені Р.Хоутрі та Ф. фон Хайеком у першій половині ХХ століття. Згідно з підходом, запропонованим Хоутрі, циклічні коливання мають винятково монетарну природу і породжуються волатильністю кредитних процесів, тобто ділові цикли породжуються ендогенним монетарним чинником. У теорії ділових циклів Хайека пріоритетними є монетарні чинники, але також приділено достатню увагу проблемам реальної економіки: проаналізовано вплив кількості грошей і способів їх уведення в економіку (зміна добровільних заощаджень або розширення кредиту) на пропорції виробництва капітальних і споживчих благ і ціни на них, а відповідно, на економічну кон'юнктуру.

Добровільні заощадження сприяють встановленню бажаних і сталих пропорцій суспільного виробництва, а розширення кредиту шляхом збільшення грошової пропозиції приводить до зниження відсоткових ставок і виникнення вимушених заощаджень в умовах схильності суспільства до пропорцій суспільного виробництва, визначених раніше. М.Фрідмен і

А.Шварц у своїй праці "Монетарна історія США. 1867–1960 рр." охарактеризували шість періодів економічної історії США, коли зміна номінальної кількості грошей призводила до рецесії. М.Фрідмен довів, що існує залежність між приростом грошової маси і фазами економічного циклу.

Серед монетарних концепцій ділового циклу особливе місце посідають праці з методології дослідження бізнес-циклів: специфічні статистичні методи аналізу циклічних коливань економіки, економетричні моделі, що вивчають взаємозв'язок грошових і реальних показників, зокрема методики векторних авторегресій (VAR).

На сучасному етапі розвитку економічної теорії відбувається взаємопроникнення раніше антагоністичних економічних теорій. Зокрема, це стосується неокейнсіанства і монетаризму. Найвпливовішим напрямом серед монетарних теорій циклу є концепція фінансового акселератора, що розвивається в рідчизі неокейнсіанства. Її розроблення почалося на зламі 1980–1990-х років Б.Бернанке, М.Гертлером і С.Гілкрістом. Фінансовий акселератор пояснює не причини розвитку циклів, а механізм поширення циклічних коливань в економіці, який характеризує вплив фінансових чинників на амплітуду циклічних коливань.

Монетаристи пов'язують циклічні коливання з розширенням і згортанням банківського кредитування: збільшення грошової маси і прискорення грошового обігу стимулює сукупний попит, відповідно, зростання національного виробництва, цін. Зменшення пропозиції грошей призводить до зниження обсягів суспільного виробництва, вповільнення темпів економічного зростання і наближає економічну кризу. Розширення кредитування як стимулу економічного зростання має певні межі. На масштаби кредитування впливає відсоткова ставка: низькі відсоткові ставки сприяють збільшенню попиту на гроші та розширенню кредиту; високі – стримують кредитування. Супутня економічному зростанню інфляція також схильна до впливу з боку відсоткової ставки. Тому кредитні установи мають співвідносити рівень відсоткової ставки з економічною кон'юнктурою. Вихід із періодичних криз монетаристи пов'язують із кредитною експансією.

26.4. Теорії довгострокових циклів

Перші емпіричні обґрунтування довгострокових економічних коливань з'явилися вже в середині XIX століття. Англійський учений Х.Кларк помітив, що між двома глибокими економічними кризами 1793 і 1847 років минуло 54 роки, і висловив припущення, що цей інтервал має невипадковий характер. У працях У.Джевонса присутній аналіз довгострокової циклічної динаміки – динаміки цін, що свідчить про чергування тривалих періодів зростання цін і тривалих періодів їх падіння.

Особливої актуальності проблема довгострокових коливань економіки набула наприкінці XIX – початку XX століть у працях М.Туган-Барановського, К.Вікселля, А.Гельфанда, К.Каутського, Ж.Леськюра, А.Афталіона, Я. ван Гельдерена, В.Парето. Дослідження довгострокової циклічної динаміки економіки на глибшому методологічному рівні почалося в 1920-ті роки.

Вагомий внесок у розвиток теорії циклічного розвитку економіки зробив М.Кондратьєв. Термін "хвилі" (цикли) Кондратьєва активно застосовують учені, починаючи з Й.Шумпетера. Визнаючи наявність в економіці циклів Жюгляра тривалістю 7–11 років і циклів Кітчина – 3–3,5 року, Кондратьєв на підставі аналізу масиву емпіричних даних довів наявність великих циклів економічної кон'юнктури тривалістю від 40 до 50 років.

У теорії Кондратьєва зношування, зміна і розширення основних капітальних благ, що вимагають багато часу і величезних затрат для свого виробництва, є матеріальною основою великих циклів економічної кон'юнктури. Процеси зміни і розширення фонду цих благ відбуваються не рівномірно, а поштовхами, що в економічній динаміці породжує великі хвилі кон'юнктури. Учений розглядав великі цикли кон'юнктури як процеси відхилення реального рівня елементів капіталістичної системи від рівня рівноваги цієї системи, процеси, впродовж яких сам рівень рівноваги змінюється. При цьому відхилення реального рівня економічних елементів вище за рівень рівноваги відбувається в періоди посиленого будівництва основних капітальних благ, а в періоди вповільнення їх будівництва реальний рівень економічних елементів відхиляється нижче за рівень рівноваги економіки.

М.Кондратьєв проаналізував динаміку показників, що характеризують найважливіші елементи народногосподарського життя за період з кінця XVII до початку XX століть. У результаті динаміка середнього рівня товарних цін, відсотка на капітал, номінальної заробітної плати, обігів зовнішньої торгівлі, видобутку і споживання вугілля, виробництва чавуну і свинцю виявила великі цикли. Хронологію великих циклів економічної кон'юнктури, встановлену М.Кондратьєвим, подано в таблиці.

Таблиця

Довгі хвилі та їх фази

Порядковий номер довгої хвилі	Фаза довгої хвилі	Період розвитку хвилі
I	висхідна	з кінця 1780-х до 1810–1817 років
	низхідна	з 1810–1817 до 1844–1851 років
II	висхідна	з 1844–1855 до 1870–1875 років
	низхідна	з 1870–1875 до 1890–1896 років
III	висхідна	з 1891–1896 до 1914–1920 років
	низхідна	з 1914–1920 року

Разом з аналізом динаміки економічних показників М.Кондратьєв дослідив значний перелік історичних даних, що характеризують соціально-політичні та науково-технічні трансформації, що дозволило сформулювати чотири емпіричні правильності в розвитку великих циклів економічної кон'юнктури:

1) перед початком підвищувальної хвилі кожного великого циклу або на самому її початку відбуваються глибокі зміни в основних умовах господарського життя суспільства, що виявляється у глибоких змінах техніки

виробництва й обміну, умов грошового обігу, а також у посиленні ролі нових країн у світовому господарському житті;

2) періоди підвищувальних хвиль великих циклів є значно багатшими на соціальні потрясіння і перевероти в житті (війни, революції), ніж періоди знижувальних хвиль;

3) для знижувальних хвиль великих циклів характерною є тривала депресія сільського господарства;

4) великі цикли економічної кон'юнктури виявляються в тому самому єдиному процесі динаміки економічного розвитку, що і середні цикли з їх фазами підйому, кризи, депресії.

Коротко модель великих циклів М.Кондратьєва, виходячи з його доповіді "Великі цикли економічної кон'юнктури", репрезентованої 1926 року в Інституті економіки Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук, можна подати так.

Підвищувальну хвилю великого циклу економічної кон'юнктури породжують процеси оновлення і розширення основних капітальних благ, а також радикальні зміни і перегруповування продуктивних сил суспільства. Для початку таких трансформацій потрібна наявність у великих масштабах вільного, сконцентрованого в розпорядженні могутніх підприємницьких центрів дешевого капіталу. При цьому темпи накопичення капіталу мають перевищувати темпи його інвестування. Якщо всі вказані вище умови будуть виконані, то в капіталістичній економіці неминуче настане момент, коли почнеться період грандіозного будівництва, що ініціює розвиток загальної підвищувальної хвилі економічної кон'юнктури.

М.Кондратьєв указував на внутрішню суперечність капіталістичної економіки, стверджуючи, що у внутрішніх умовах розвитку підвищувальної хвилі лежать причини того, чому вона не може тривати безперервно. На підвищувальній хвилі великого циклу збільшується попит на капітал і обсяги його інвестування. Темпи інвестування починають наближатися до темпів накопичення капіталу і зрештою їх випереджають, що призводить до подорожчання капіталу і підвищення відсотка на нього.

Значний внесок в аналіз довгострокових циклічних коливань економіки зробив Й.Шумпетер. У праці "Ділові цикли" (1939) він висунув гіпотезу, що головну роль у розвитку довгих хвиль в економіці відіграють періодичні нововведення і зміни інноваційної активності підприємців. При цьому економічні кризи Й.Шумпетер не розглядав як неминуче явище і часто вдавався до позаекономічних причин їх виникнення.

Спочатку Шумпетер визнає циклічність лише як обов'язкову зміну фаз депресії та підйому. Верхня поворотна точка в розвитку економічного циклу, проходження якої означає початок економічного спаду, вчений пояснює тим, що потік інноваторів спадає. Економічна динаміка в пізнішій праці Шумпетера "Теорія економічного розвитку" постає як взаємопов'язаний рух трьох хвиль: короткої (цикл Кітчина – 40 місяців); тривалішої (цикл Жюгляра – 7–11 років); кондратьєвської (великий цикл). При цьому поточний стан кон'юнктури визначають накладанням однієї хвилі на інші.

Й.Шумпетер розробив чотирифазну схему економічного циклу. Усі хвили проходять такі фази у своєму розвитку: підйом, рецесія (спад), депресія, поживавлення. Циклічний рух економіки в теорії Й.Шумпетера задається інвестуванням в інновації; впроваджено поняття життєвого циклу інновацій як "процесу творчого руйнування"; життєві цикли різних нововведень зливаються, утворюючи певні пучки. Проте внутрішній взаємозв'язок технічних інновацій і розвитку довгострокових циклічних коливань у теорії Шумпетера не отримав глибокого обґрунтування.

С.Кузнец часто звертався до спадщини М.Кондратьєва. Проаналізувавши ряди виробничих показників і показників цін для п'яти країн за 55 років, С.Кузнец установив закономірності їх довгострокової динаміки: тренд будь-якого з виробничих рядів відбиває життєвий цикл домінуючої для кожного з них технічної інновації. Результати цього аналізу підтверджують наявність матеріальної основи довгострокових циклічних коливань виробництва і цін. Проте відомішою є теорія будівельних циклів С.Кузнеца: періодичне масове оновлення житла і виробничих споруд, пов'язане з демографічними процесами, задає ритм 15–20-річних коливань в економіці.

Послідовним продовжувачем ідей Й.Шумпетера став Г.Менш, котрий опублікував 1975 року свою працю "Технологічний пат", у якій головною причиною технологічних патів – перерв поступального руху науково-технічної й економічної еволюції – визнає недостатній запас або повну відсутність революційних (базисних) інновацій.

Класифікація теорій циклічного розвитку економіки ускладнюється тим, що продуктивні сили суспільства і його інституційне середовище в останні 200 років змінюються дуже динамічно. Тому багато теорій ураховують, окрім сутнісних характеристик ринкової економіки, комплекс тимчасових, мінливих чинників.

Короткий аналіз теорій циклічного розвитку економіки дозволяє виокремити в найзагальнішому вигляді такі основні напрями в їх розвитку.

1. Ендогенні теорії економічного циклу, розвиток яких почався у працях К.Маркса, С. де Вольфа, М.Туган-Барановського, М.Кондратьєва. Ці теорії відтворюють внутрішній механізм розвитку економічного циклу, виходячи з суперечностей і диспропорцій економічної системи.

2. Екзогенні теорії економічного циклу, початок яким покладено у працях Я. ван Гельдерена. У сучасній неокласиці поширеним є підхід, за якого цикли розглядають як наслідок випадкових впливів ("імпульсів", "шоків") на економіку. Засади цього підходу було закладено у працях Є.Слуцького, Р.Фріша й І. та Ф.Адельманів.

3. Засновником інноваційної теорії економічного циклу став Й.Шумпетер, який розглядав економічні цикли як наслідок структурних змін та інноваційного процесу, що формується всередині економіки, і який розробив комплексну теорію трьох циклів – Кондратьєва, Жюгляра і Кітчичина. До інноваційного напрямку в теорії довгострокових циклічних коливань економіки відносять також С.Кузнеца, Г.Менша, А.Клайнкнехта, Дж. ван Дайна.

4. Психологічні теорії, підвалини яких закладено у працях А.Пігу і Дж.М.Кейнса. У теорії Дж.М.Кейнса увагу приділено, насамперед,

суб'єктивним очікуванням майбутнього доходу, що впливають на динаміку граничної ефективності капіталу як головного орієнтиру інвестиційного процесу.

5. Ціновий напрям у дослідженні економічних циклів подано у працях Дж.Шумана і Д.Розенау. Його передумови закладено ще у працях Парвуса, Я. ван Гельдерена, М.Кондратьєва, С.Кузнеца. Найпоєднованіше ціновий підхід застосовано У.Росту: коливання цін на сировину і харчові продукти відбиваються на інноваційній активності, що визначає провідні галузі економіки, але при цьому вона сама залежить від них. Б.Беррі вбачав у цінах першопричину всіх змін в економіці.

6. Монетарні теорії, що пропонують модель економічного циклу, в якій визначальну роль відіграють зміни грошової маси. У теорії М.Фрідмана циклічні коливання економіки пов'язані з нестабільною пропозицією грошей, зумовленою діяльністю інституту держави. Монетарні чинники довгострокових циклічних коливань економіки досліджено в концепції Дж.Дельбеке, в якій екзогенні чинники визначають темпи зростання або скорочення грошової бази. До цих чинників належить, насамперед, політика центрального банку щодо управління золотовалютними резервами.